

ISSN 1728-8940

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казанский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»

№3(43)

Алматы

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК

ЫБРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖӘНЕ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Р.Б. Әбсаттаров – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корресподент мүшесі, филос.ғ.д., профессор Абай атындағы ҚазҰПУ-дың саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,
Т.Ж. Қалдыбаева – а.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры

Өткен ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысы барысында мемлекеттік хатшы, әлеуметтану ғылымдары докторы, профессор Марат Тәжиннің «Ұлттық тарихи жадыны сақтап қалу – өз-өзінді сақтап қалудың жалғыз жолы» атты баяндамасында (2013 жылдың маусымы), «Қазақстан бүгін қалыптасқан мемлекет. Мемлекет құрудың жаңа белесіне көштік. Мақсат – ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындау. Ұлттық өзгешелігімізді шайып бара жатқан әлем жағдайында ұлттық бірегейлігімізді рухани, мәдени нығайту қажеттілік» [1] – деп атап айтқан еді. Ел болашағының «дүниетанымдық жаңа моделі» мәселесі, біздің түсінгенімізше, бұғанға дейінгі «ұлттық идея», «интеллектуалдық әлеует», «рухани өмір» ұғымынан өзгеше. Қойылымы жағынан да, идеясы жағы мен саяси мәні жағынан да. Жаһандық көпқырлы әрі стратегиялық саяси астарланған қарқынды қозғалыстар жағдайында ұлттық негіздердің шайыла бастағаны да шындық. Әлемдік бақталастықтар қойнауында алпауыт елдердің ұтысы озып, салыстырғанда шағын және экономикалық, рухани қуаттылығы жеткіліксіз ұлттық мемлекеттердің жұтылып кету мүмкіндігі артуда. Жері кең болғанымен тұғырлы халқының саны әлі өсуді қажет ететін қазақстандық қоғам, әлеуметтік-мәдени дәстүрі жағынан іргелілердің қатарында болғанымен, соңғы ғасырлардағы саяси және рухани төңкерістер мен өтулер халық жадына өз таңбасын салмай қоймады. Әлеуметтік-тарихи шындықтардың танылуы әдіснамасына, жазылуы мен баяндалуына сол тарихи бұрылыстарда басымдық еткен идеологияның, құндылық ұстанымдардың ықпалы өтіп отырды. Нәтижесінде бір тарихи шындық әледенеше боялып, қарама-қайшылықты пікірлер мен түсініктеуге ұшырап келді. Дәл осындай қарама-қайшылықты бағалаулар мен түсініктеу қазақ даласы зиялыларының, ұлы тұлғаларының әлеуметтік-саяси тағдырына да тікелей қатынасты.

Сыртқы идеологиялық, саяси, мәдени ықпалдарға жалтақтамай, тар өрісті ұлтшылдық әсірелеулерге шалдықтырмай, ұлттың ұлы тұлғаларының тар жол тайғақ кешкен тағдырлары мен қызметіне қоғамдық, саяси, мәдени бағасын шынайылықпен шығара білу-ұрпақтар алдындағы зор жауаптылық. Ондай істің атқарылуы өскелең ұрпақтың рухани және білімдік дүниетанымын тәрбиелеуге елеулі негіз береді әрі қазақ халқының әлеуметтік-мәдени мұраларын жинақтап алуына қосылған үлес, оны таным, тәлім көзі етудің қажетті алғышарты.

Таным, талдау барысында ауытқуларға жол бермейтін бір құбылыс бар. Оның атын «шындық» дейді. Біздің де қазақ даласы ойшылдары, мәдени және саяси ағартушылары, күрескерлері туралы ой толғауларымыз мен пайымдауларымыз тарихи-әлеуметтік және тарихи-мәдени шындықтарға негізделмек. Сондай тарихи, саяси, мәдени тұлғаның бірі Ыбрай Алтынсарин.

Бірқатар зерттеушілер Ыбрайды бірде саяси күрескер, бірде педагог, ағартушы, демократ, жазушы, енді бірде этнограф, озық мәдениетті насихаттаушы деп таниды. Шын мәнінде осының бәрі оның көзқарасы, өмірлік ұстанымы мен қызметінде іштей байланысып, үйлесіп жатыр, сол үшкі біртұтастық оны қазақ даласының ұлы тұлғасы етті. Ыбрай қалың қазақ арасында жиі болып, оның экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайымен терең таныса жүріп, тіршілік ауыртпашылықтарын көріп, жаны күйініп, осы жағдайдан шығудың жолын іздеді, өз қолынан ненің келетінін ойлады. Отаршыл билік пен жергілікті билік адамдары арасында жүріп халық пен олардың арасындағы таптық және саяси қайшылықтардың тереңдігіне көз жеткізді, халқына жаны ашыды, оның қоғамдық көзін ашып, сауаттандырып, білім шуағын сеуіп, болашағын бағдарлауына қол үшін бергісі келді. Оның басты мезгелені қолға қару алып, немесе басқаларды қару күшімен жағдайды өзгертуге шақыру емес, сана мәселесі болды. Өркениеттілікке бет алып, қанаудан, қорлаудан арылудың жолын ол білімнен, мәдениеттен, сол арқылы өз халқының санасын тәрбиелеуден көрді. Мәдениетке, сана мәдениетіне апарар жол білімде жатыр, еңбекте, тәрбиеде жатыр. Сол уақыттағы озық мәдениеттен халқының үйренгенін қалады ол үшін жол салуға, негіз жасауға бүкіл өмір жолын жұмсады. Өзінің саналы өміртіршілігінде Ыбрай саясаттан тыс тұрмады, тұра да алмады, оның қызмет жолы, керісінше, үнемі әлеуметтік-саяси мәнге толы қарама-қайшылықтар

арасына сүнгітіп жіберіп отырды. Сол әлеуметтік-саяси қатынастар ортасында жүріп, өткір қоғамдық мәселелерге өз қатынасын бірқатар тарихи саясаткерлерге қарағанда басқаша айқындады, қоғамдық әсерінің өзіндік мақсатты мен бағытын тапты. Ол – ағарту жұмысы, мәдени, саяси, әлеуметтік, экономикалық ағарту жұмысы. Білімді, тәрбиені негізге алған ағарту істері. Тек балаларды, мектепте оқушыларды емес, сол қоғамдық ортадағы ересектерді де, патшалық және жергілікті шенеуліктерді, қазақ ортасын ағарту, тәрбиелеу арқылы ықпал ету.

Оның бұл саяси және мәдени стратегиясына бастапқы негіз болған фактор оның атасы, би, старшын қызметін атқарған Жаңбыршин Балқожаның оны Орынборда 1850 жылы қазақ балалары үшін ашылған орыс-қазақ мектебіне оқуға беруі. Ынталы жас тек мектепті барынша табысты аяқтап қойған жоқ, одан кейінгі уақытта да өз білімін өзі жетілдірумен, ізденумен болды. Бұл іске де атасының қатынасы болған. Балқожаның жақсы танысы және сыйлас адамы болған Орынбор Шекаралық комиссияның төрағасы, шығыстанушы белгілі ғалым, профессор В.В. Григорьевтің бай кітапханасын еркін пайдаланып, ондағы жазушылар шығармаларымен, орыс және дүние жүзі педагогтерінің еңбектерімен, ұлы адамдардың өмірі жайлы жазылған кітаптармен терең танысу мүмкіндігі болды. Кейін келе (1876) Петербург, Қазан қалаларында болып, Патшалық Ресейдің білім жүйесімен, ағартушылар еңбектерімен таныса түседі. Оның нақты өмір, өмірлік қатынастар жөніндегі түсінігі мен танымдық қабылетінің тереңдей түсуіне тілмаштық қызыметі мен арнайы мектеп, білім ісін насихаттап, оқуға балалар жинап, ел арасын аралаған, жергілікті қауымдастықтар арасында болған жылдары зор мүмкіндік берді. Ол әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени сипаттағы ел арасындағы қатынастарды өз көзімен көріп, ішкі дүниесімен сезінді, ойына салып сараптады, ақылына салды, өзінің де атқаратын ісінің бағыт-бағдарын нақтылады. Ақыл-есі оны халық тіршілігі мен жағдайын білім, мәдениет жолымен, көзін ашып санасын өсіру арқылы өзгерту жолына бағыттады. Оның ұзақ болмаған ғұмыры осы мақсатқа жұмсалды, «халқым!» деп соққан жүрегі ашу-ыза мен өзі үшін нәтиже бермес күш-қаруға қол созудан гөрі мәдениет, білім, тәрбие жолымен қоғамдық қатынастарды өзгертпек мағналы тіршілігі үшін соғып тұрды.

Алтынсарин Ыбрай тек жақсы ұстаз, мектеп директоры, білім саласы басшысы, қоғам қайраткері болмады, ол – өзінің халқының болашағы үшін жасаған жасампаздық еңбектің неғұрлым болашақтысын қолына алды. Осы жолды барынша насихаттады, алға жылжытты, зайырлы мектеп оқушыларын өзінің идеясына сай адами, саяси, мәдени рухта тәрбиеледі. Өзінен басқалардың да осындай істерді атқаруға негіз боларлық оқулық, еңбектер жазды. Оқулық мазмұнына әлеуметтік-мәдени, саяси-мәдени сипат берді. Білім мазмұнын анықтаудың маңызды әдіснамалық негізін жасады.

Ыбрай оқулық жасауды мектепте қазақ балаларына білім мен әлеуметтік тәрбие берудің басты негізі деп санады. Оқулыққа өзі жазған бірқатар шағын көркем шығармаларды енгізе отырып, сол арқылы балаларды жақсы мінез-қылыққа баулуды мақсат етті. Оқулықтың балалардың білімін көтеретін мазмұны болуы аз, тақырыбының өзі оларды қызықтырып тұратын кітаптар жазылып, қазақтың өз тілінде басып шығару керек деп түйді. Қоғам өміріне араласа жүріп, 1876 жыл өзінің "Қазақ хрестоматиясын" жазуға кірісіп, даяр болған кітабін 1879 жылы Орынбор (Оренбург) қаласында бастырып шығарды[2]. "Қазақ хрестоматиясы" балаларға арналған өлеңдер мен шағын әңгіме-новеллалардан құрастырылды. Олардың бірқатарын өзі жазса, біразын сол кездегі орыс оқулықтарынан іріктеп алып аударды. Қазақтың халық әдебиетінің үлгілерін де енгізді.

«Оқысаңдар балалар, шамнан шырақ жағғылар,

Тілегенің алдыңан, іздемей-ақ табылар,

Өнер-білім бәрінде, оқуменен табылған,

Оқу білген адамдар май тамызған қылыштан,

Білмегенді білуге, есті бала тырысқан,

Кел балалар, оқылық, оқығанды көңілге, ықыласпен тоқылдық!» – деп жазылған «Кел, балалар, оқылық!» өлеңіндегі ой шумақтары әлі оқып білім алу дегеннің не екені түсініксіз, ересектері білімсіз түнектікте өмір сүріп отырған әлеумет орта үшін білім алу дегеннің не екенін дәлелдеп көрсетуге, білім алуды насихаттауға арналған. Дамуы артта қалған күйбең тіршілікке ұқсамайтын жаңа өркениетті тіршілікке көңілге ықыласпен тоқылған білім ғана жеткізе алады. Келіндер, оқындар!

«Мал, дәулеттің байлығы, бір жұтасаң жоқ болар,

Оқымыстың байлығы-күннен күнге көп болар,

еш жұтамақ жоқ болар» – шумақтарында Ыбрай көшпелі қазақ ортасының табиғаттың қатаң қысында

жұтқа ұшырап, мал-жайынан айрылып, экономикалық күйзеліске ұшырауынан шығудың жолын өзінше түсіндіріп, ойын оқу материалына енгізіп, оқушы жастар санасына жеткізіп беріп тұр. Дәулет ретінде жиган мал қаншалықты керек болғанымен баянды тіршілік көзі бола бермейді. Ғылым мен білім арқылы ғана табиғат апатына соқтырмайтын тіршілік көздерін жасауға болады. Сонда ғана қарапайым халық

табиғаттың тосын қылықтарынан қорықпай тіршілігін жасай алады, «жұт» деген сөзді негізге алып айтылып келген жұтамақ жағдайдан азат болады. Шынайы байлық көзі білімде және ғылымда. Бірақ оған қол жеткізу үшін еріншек болмай, оқы, білім ал.

«Өнер-білім бар жұрттар» атты өлеңінде ұлы ағартушы қазақ ортасын басқа халықтар қол жеткізген мәдениеттен, өнерден үйренуді насихаттайды және сондай мәдениеттер бар екені туралы ақпарат береді, оларды жастарға үлгі етеді.

«Өнер-білім бар жұрттар, тастан сарай салғызған,

Айшылық алыс жерлерден, көзіңді ашып жұмғанша.

Жылдам хабар алғызған,

... Отынсыз тамақ пісірді, сусыздан сусын ішірді,

Теңізді жүзді балықтай, дүниені кезді жсалықпай».

Желкідеп шыққан көк шөптей, жаңа өспірім достарым,

Қатарың кеті-ау алысқа, ұмтылыңыз қалыспа...» – деп жазды Ыбрай.

Автор адамзат қол жеткізген мәдени құбылыс ретіндегі қалалар, қала салдырған білім мен ғылым, озық байланыс жүйелерінің бар екені, адамдар тіршілігіне, тұрмысына пайдаланушы озық технологиялар мен су айдындарында жүзіп жүрген кемелер, сол кемелердің көмегімен әлемнің әртараптары арасындағы байланыстардың жасалуы туралы балаларға баяндап берді, сондай мәдени тіршілікке қызықтырды, одан үйреніп, елінің ертеңіне айналдыруға бағдарлады. Өз тіршілік еткен заманда халқының ондай тіршіліктен алыс жатқанына, өзінің де ондай мәдениетке қол жеткізе алмағанына өкінішін білдіре отырып, ол: «Біз болмасақ сіз барсыз, үміт еткен достарым, Сіздерге бердім батамды!» деп өз өмірінің мәні еткен мақсатына білімге бет бұрған жас ұрпақ жеткізер деген арманын тебіреністі жанымен жазды.

«Қолда бар алтынның қадірі жоқ дегендей» қазіргі ХХІ ғасырда, Ыбрай армандаған жанарған Қазақстанында, әр баланың Ел Конституциясы негізінде толық орта білім алуға құқы бар және оны іске асыруға мемлекеттік кепілдік бар. Алайда оны әрбір оқушы және әрбір отбасы бағалай бермейді. Түсінбестігіне сай көзқарас пен қатынас көрсетеді. Оқытушыдан керек білімді сұрап, бірлесе отырып, оқу ісі жағдайында туындаған мәселені бірлесіп, шығармашылық әріптестікке шешіп отырудың орнына бірқатар оқушының соңында «оқи қойшы», «мектепке келе қойшы» деп мұғалімі жүреді. Орта білім беру ісінің бұқаралық сипатта, жаппай, жалпыға бірдей болуы қоғамның қол жеткізген өркениеті екені, оның қадірі бағалана бермейді. Білімнің аты білім, білімдінің аты білімді болып қала береді ғой. Тек соның әрбір болашақ азаматтың санасына әлі жетпей, уақытын оздырып, өз өмірі мен болшағына өзінің бөгет жасаушы болып отырғаны, әрине, өкінішті. Мұндай жағдай тәрбие ісіндегі олқылықтың жемісі.

Екінші жағынан, баласының мектепте сапалы білім алуын қадағалығысы келмейтіндердің өзі де, мүмкін, кезінде білімге дәл осылайша қараған адамдар болуы мүмкін. Білім мен мәдениеттің қадірін өзі сезіне алмаған адам басқаларға да сезіндіре алмас. Еңбектен қолы тимей, баласын мектепке «біражола» сеніп беріп қоюшыларды қоспағанда. Қоғамдық ортада жасөспірімдер назарын білім алу қызметінен басқаға аландатып, теріс пиғылына оны ертіп әкетуге ынтызар болып отырған екіаяқтылардың қатары да өсіп отырғаны бар. Әлемдік өркениетті орта деп отырғанымыз кей жағдайда жас толқын үшін дұшпандық қырын көрсетіп, «мына заман прогресс заманыма, әлде регресс заманыма» деген сұрақты да тудырып қояды. Қалай болғанда қазіргі уақытта жас ұрпақтың білімді, жоғары мәдениетті азамат болып өсіп, Ыбрай армандаған өркениетте өмір сүріп, оны дамытуға тұлғалық ат салысу мүмкіндігі мол.

Мәселенің үшінші қыры бар. Ол барлық мұғалімдік қызмет атқарып жүргендердің шынайы мұғалім, Ұстаз еместігі. Егер жанында Ыбрай немесе Ыбрай сынды ұстаздар жүрсе, «қиын», «нашар оқушы» деп аталатын оқушылар кездеспеген де болар еді. Жас адам өте сезінгіш келеді. Жан-дүниесі баланың жарқын болашағына біражола бағдарланып, кездескен қиындықтарды ақыл-ойының парасаты арқылы реттей алатын білікті ұстазды кез келген жас азаматтың сезіне, түсіне алатыны және тиісінше жауап беруге ынтызары ауары сөзсіз.

Ы.Алтынсариннің туған елі табиғатына деген сүйіспеншілігі білімге қызығушылық танытқан жастардың бойында жерін, елін, отан табиғатын сүйуге, құрметтеуге тәрбиелейтін өлең шумақтарын тудырды, оны білімдік, танымдық, тәрбиелік құралға айналдыртты. Оның табиғатты суреттеген өлеңдеріне отандық ғалымдар «бұрын қазақ поэзиясында кездеспеген пейзаждық суреттеулер, қазақтың жазба әдебиетіндегі табиғат лирикасының басталуы» деп баға беріп жүр.

«Таулардан өзен ағып сарқыраған, айнадай сәуле беріп, жарқыраған,

Жел соқса, ыстық соқса, бір қалыпта, аралап тау мен тасты арқыраған,

Көңілің суын ісмен ашылады, денеңде бар дертіңді қашырады,

Өксіген оттай жанып жануарлар, өзеннен рахат тауып, басылады», – деп, қазақ даласы табиғатының адам денсаулығы мен ағзасы үшін қаншалықты пайдалы екенін суреттейді.

"Жаз" атты өлеңінде тек көктемдегі, жаздағы табиғат әсемдігі ғана суреттеліп қоймайды, әлеумет

өміртіршілігіндегі «Қыстау» мен «Жайлаудың» алатын орны мен олардың арасын біріктіріп, тұтастырып тұрған тұрмыстық сұраныстар мен тіршілікті ұйымдастырудың қыр-сырына, адамдардың жаздағы, жайлаудағы көңіл-күйіне, жаз бен жайлаудың адамдар арабайланысына әкелетін мәнді қырлары бейнеленген. Мәселен, ол:

«Бір малы шаруаның екеу болып, қыстаудан ауыл көшер алуан-алуан,

Күлісіп, құшақтасып, әзіл етер, әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған...» – деп жазған.

БІбрайдың қысқа және әлеуметтік мәнді әңгімелерінің өзегіне алынған басты тақырып – Еңбек, еңбек ете білу, оның өмірлік, тәрбиелік мән-мағнасы. Осы тұрғыда оның төменде келтірген әлеуметтік-мәдени тәрбиеге бағытталған әңгімелерін ерекшелеп атап өтуге болады:

- «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш»: еңбекшіл жәндіктердің өзінің және ұжымының тіршілігі үшін тыным таппай еңбек ететінін, құмырсқалар тіршілігіндегі бірлікті, еңбекшілдікті, біріккен еңбектің нәтижелігін көрсете келе оны балаларға үлгі ретінде ұсынады;

- «Атымтай жомарт» халық арасындағы Атымтай жомарт туралы аңыздарға өзінше жаңаша мазмұн мен мән береді (Еш нәрсеге мұқтаждығы болмағанымен Атымтай ылғи еңбек етумен шұғылданады. «Күн сайын еңбек жұмсап, бейнеттеніп, өз еңбегіммен тапқан пұлға нан сағып алып жесем, бойыма сол нәр болып тарайды. Еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі өзгеше болады» дейді Атымтай). Еңбек ету тек жоқшылықтан ғана туған сұраныс емес, адам үшін керекті, қажетті тіршілік түрі, адам тіршілігінің мәні деген ой баяндалады;

- «Әке мен бала» еріншектік пен немқұрайдылық, оның әкелетін салдары туралы дәлелді әңгіме. "Бір адам он жасар баласын ертіп, егістен жаяу келе жатса, жолда қалған бір ескі тағаны көріп, баласына: "Анау тағаны, балам, ала жүр", – дейді. Бала әкесіне: "Сынып қалған ескі тағаны не қылайың", – деп жауап берді. Әкесі үндемеді. Тағаны өзі алды да, жүре берді. Қаланың шетінде темірші ұсталар бар екен, соған жеткен соң әкесі тағаны соларға үш тиынға сатты, тиындарға жолда шиіе сатып алды. Шиіені орамалына түйіп, шетінен өзі бір-бірлеп алып жеп, баласына қарамай аяндап жүре берді. Біраз жер өткен соң, әкесінің қолынан бір шиіе жерге түседі. Артында оған қызығып келе жатқан бала жерге түскен шиіені жалма-жан жерден алып, аузына салды. Біраздан соң тағы бір шиіе..., сонымен, бала қанша шиіе тасталса, сонша рет еңкейіп, шиіе теріп жеді. Соңында әкесі тоқтап, баласына шиіені орамалымен беріп тұрып: "Көрдің бе, бағана тағаны жамансынып, жерден бір иіліп көтеріп алуға еріндің. Енді сол тағаға алған шиіенің жерге түскенін аламын деп, бір еңкеюдің орнына он еңкейдің. Бұдан былай есінде болсын: аз жұмысты қиынсыңсаң, көп жұмысқа тап боларсың; азға қанағат етпесең, көптен құр қаларсың", – депді. Қай заманның баласы болмасын, ол үшін тағлымы мол шығарма. Аңғарғыш, болжағыш болып өскен жас адам үшін қажетті жақсы қасиет пен дағды. Әңгіме бала тәрбиелеуші ата-аналар үшін де тағлымды.

- «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесі оның таптық жіктелген қоғамдағы кездесетін жағдайларға балалар назарын аударады. Көшкен елдің жұртында қалған екі баланың бір тәулік ішінде басынан кешкендерін суреттеу арқылы екі әлеуметтік қабат өкілі болып табылатын балалардың өмірге, тіршілікке икемділігі арасындағы айырмашылықты нақты мысал негізінде ашып көрсетуге тырысты. Жас шамасы бірдей, бірі бай, екіншісі келдей баласы, екі құрбы бала. Жарлы баласы Үсен – тұрмыстың ауыртпалығын көре жүріп, еңбекте ысылған адам. Ауылдары көшіп кетіп, жұртта қалған балалар, далада жүріп тамақ тауып жеуіне, ауылдың қалай қарай көшкенін аңғаруына, түнде далада түнегенде ит-құстан сактануына Үсеннің тапқырлығы мен еңбек түрлеріне даяр болуы пайдалы болды. Ал бай баласы Асан – өмір үшін күресудің жолын білмейтін, шыдамсыз, еңбекке икемі жоқ жан болып шықты. Кісі еңбегімен күн көріп, бейқам болып өскен бай баласы басына күн туғанда дәрменсіздігін көрсетті. Осы жағдайды суреттеп берсе келіп автор келешек Үсендер жағында екенін аңғартады. Сөйте отырып жастарға өмірден еш нәрсе үйренбей, жалқау болып өскен бай баласындай болмай, қиыншылыққа төзімді, өнерге бейім, еңбек сүйгіш жарлы баласы Үсендей болып өсуді уағыздады. Жазылған әңгіме сол уақыттың өмір-тіршілігіндегі шындыққа негізделіп жазылды;

- «Бақша ағаштары» әңгімесі баланың дұрыс тұлға болып өсуіндегі тәрбиенің маңызын дәлелді көрсетуге арналған: Жаздың бір әдемі күнінде бір кісі өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі де егілген ағашты көріп жүрді. "Мына ағаш неліктен тіп-тік, ана біреуі неліктен қисық өскен"? – деп сұрады баласы. "Ата-ананың тілін алсаң, сенде ана ағаштай түп-түзу кісі болып өсерсің. Бағусыз кетсең, сен де мына қисық ағаштай боларсың. Мынау ағаш – бағусыз өз қалпымен өскен", – деді атасы. "Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар екен ғой", – деді баласы. "Бағу-қағуда көп мағына барында шек жоқ, шырағым, бұдан сен өзін де ғибрат алсаң болады, сен жас ағашсың, саған да күтім керек. Мен сенің қатенді түзетіп, пайдалы іске үйретсем, менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы, түзу кісі болып өсерсің" [3]. Тек әке мен шешеге ғана қатынасты емес, бүкіл қоғамға қатынасты мәңгілік маңызды мәселе.

Өзінің «Қыпшақ Сейтқұл» атты шығармасын қазақ қауымдастығын отырықшы шаруашылыққа

насихаттаушы ғана емес, оның жолдарына, әдіс-тәсілдеріне үйретуші, сол уақыт үшін танымдық, тәжірибелік ақыл-кеңес, әңгіме жанрындағы бағдарлама деуге болар. Онда «отырықшылықтың» не екені, егін егіп, мал азығын дайындап, үй салып, малды қасқырдан сақтау үшін қора салудың қажеттілігі, пайдалылығы баяндалды. Алған егінді өңдеп, ұқсатып, базарға шығару, тауар ретінде сату, тұрмысқа қажетті басқа заттарға айырбас жасаудың пайдалылығы жазылды. Көрші халықтармен экономикалық арабайланыста болудың пайдалылығы, егіншілік пен тауар саудалаушы базары дамыған қоғамдық ортамен арабайланыс орнатудың тиімділігі атап көрсетіледі. Бір қарағанда қарапайым әңгіме болып көрінгенімен, Ыбрайдың бұл шығармасы бірқатар мәдени, экономикалық қоғамдық қатынастар мәселесін ашып көрсетіп, оның қыр-сырын баяндап беріп тұр. Осы әңгіме оның «озық орыс мәдениетінен» халқын шақыруының елеулі бір қыры байқалып тұр. Оның айтып келген «мәдениет» тек әдебиет, өнер, ғылым емес әрі экономика салаларын дамыту мәселесін қоса қамтиды. Әсіресе халықты отырықшылыққа бағдарлау мақсатына байланысты. Ол мемлекеттің қазақтарды жұттан қорғаудың басты жолы оларды отырықшылыққа мәжбүрлеу деп танып, осы бағытта арнайы бағдарламаның даярлануымен таныс болатын. Алайда күштеп отырықшылықты қолға алуға ол қарсы болды. Ыбрай пікірінше, өзіндік тарихи мәдениеті, экономикалық-шаруашылық мәдениеті ғасырлар бой қалыптақан халыққа сырттан әкеліп басқа өмір-тіршілікті таңу ауыр салдарларға алып келеді. Оның үстіне, қазақ даласы кең болғанымен барлық жерлер егіншілікке қолайлы да емес. Жер кеңістіктері зерттеуді талап етеді. Жер шаруашылығымен шұғылдану үшін аграрлық еңбек дағдысы, жабдықтар қажет. Үкімет билігі қазақ жеріне арнайы аударған орыс қоныстанушыларынан көрші қазақ қауымдастықтары өздері көріп, үйреніп, егіншілік мәдениетіне өздері бейімделгені әлдеқайда тиімді болар еді деп санады ол. Мал шаруашылығы туралы ойларын білдіре отырып, табиғатынан шебер мал өсіруші қазақтардың Ресей елі экономикасына өзіндік қосатын үлесі мол деген пікірін айта жүрді. Аталған идеялары мен ойлары мазмұны ретінде оқулыққа енгізілді.

Міне, осылайша, Ыбрай шығармалары арқылы тек оқулық мазмұнын жазып қойған жоқ, оның мазмұнының шынайы дамытушылық, болжамдық, бағдарлаушылық мәніне зор көңіл бөлді. Нақты өмірге, әлеуметтік орта мәселесіне, болашаққа бағдарлады. Оқулық мазмұнын жасауда тәрбие мен оқу ісін қатар алып жүрудің үлгісін көрсетті. Осындай тағлым мен тәжірибе қазіргі уақыттағы оқулықтар жасаушылар басшылыққа алынатын Ұлы педагогтың әдіснамалық, әлеуметтік, мәдени сабақтары.

Алтынсарин Ыбрайдың қоғамдық қызметі оның өзінің тікелей ұйымдастырушылық, басқарушылық және оқытушылық қатынасуымен қазақ даласында ашылған зайырлы мектептермен байланысып жатқанын біз баяндаған едік. Ол мектептердің ашылуына патша өкіметінің мүдделілігі, отарланған өлкені басқару ісіне оның өз арасынан шыққан сауаты азаматтардың қажет болғаны, ол мектептерде орыс алфавитін енгізудің зор саяси мақсаты болғандығын да атап айтып кеткен болатынбыз. Осының бәрін біле, түсіне тұра Ыбрай орыс-қазақ мектептердің ашылуы үшін бар күшін салып қызмет етті. Себебі, ең алдымен бұл мектептер қазақ ортасына білім мен мәдениет әкелетін еді. Ыбрайдың өзі Орынбор мектебіне қабылданған 30 баланың бірі болғанын есепке алсақ, ондаған жас қазақ балаларының осындай мектептерден білім алуы, сөзсіз, өркениеттілікке бастаған елеулі қадам болды. Олар ертеңгі заң қызметкерлері, тілмаштар, билік шенеуліктері, мемлекеттік билік істерін жергілікті орындарды жалғастырушылар, халық арасын аралап, ресми билік талаптарын өткізушілер. Бұл жастардың патша өкіметінің қызметкерлігіне даярланушылар екенін ескере отырып, ағартушы өзі жасаған оқулығы арқылы оларды адамгершілікке, әділдікке, қарапайым халыққа мейрімділікке тәрбиелеуге тырысты. Олардың арасынан болашақта демократ, гуманист, озық мәдениетті халық арасына таратушылар өсіп шығады деп сенді.

Білім инспекторлығы қызметі жылдары биліктің шынайы ниетін, жергілікті бай-билеушілердің халық мүддесіне келгендегі екіжүзділігін тереңінен танып білді. Екі жақ үшін де қарапайым халықтың сауаттылығы, мәдениетін көтеру ісінің қажеті жоқ еді. Біріне сенімді қызметкерлер, екіншісіне билікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін көмекшілер даярлау қажет болды. Ал қазақ халқының білімі қараңғылы мен кедейшілігі ағартушының жанын ауыртты. Өзінің өмірлік ұстанымы айналасындағы билік тізгінін ұстағандар көкейіндегімен қарама қарсы келіп жатуын біле тұра, қызмет барысында моральдық соққыларға жығыла жүріп, түпкілікті мақсаты үшін күресін қайсарлықпен жалғастыра берді. Бірде ол өзінің сенімді досы болып саналатын, ішкі ой-пікірі мен жанайқайын білдіріп тұратын, қыметтес болған Николай Ильминскийге былай деп жазды: «Менің атқарып жүрген істерім мен мектептерді дамыту турлы түсінігім Үкіметтің талабымен сәйкес келетіндіктен мен Басшылық тарапынан қажет болған жағдайда қолдау таба аламын деп ойлаушы едім. Алайда менің мұндай қолдауға үміттенуім бекер сияқты. Бірақ мен өзімнің халқыма қаншалықты күш-қуатым жеткенінше пайдалы болу сенімім мен тырысушылығымнан еш уақытта кейін шегінбеймін» [4].

Оның ашу-ызасын тудыратын жайдың бірі қазақ билеушілерінің халқы алдындағы сатқандығы, отарлық жағдайдан шығу мақсатындағы ауызбіршіліктің жоқтығы, өздерінің қарапайым халыққа жеккө-

рінішті және жаныашымастық, озбырлық, қанаушылық қатынасы. «Қырғыз хрестоматиясы» кітабындағы бір шығармасында ол былай деп жазды:

«В порочной стране, сидят на троне ханы,

Отнимают они добро у бедных, передают богатым...» [5] – деп феодалдық-патриархалдық тәртіпті сақталып отыруын, оның басты алыпбарушыларын сынға алады. Олардың тек өздерінің ғана эгоистік мақсатынан аса алмайтындығын, заң жүргізушілерден де кедей-кепшіктің әділдік сұрап ала алмайтынын былайша бейнеледі:

«Когда стоишь перед судьей, знай-это не защитник твой,

Что скажет правду смело, лишь взятка сможет все решить:

Твой скот поможет завершить благополучное дело» [6]

Сөзсіз, осындай ой мен көзқарастың иесінің билік пен үстемшілерге, тапсырған істе зор іскерлік көрсетуіне қарамастан, ұнай бермейтіні анық. Халықты ағарту ісіне олардың немқұрайдылығы ол да бар. Қоғамдық маңызды істі зор ынта жігермен орындап жүргеніне қарамастан, Ыбрай жұмыс барысында істес болуға тура келетін ресми тұлғалардың тарапынан жек көрушілік, шығарыпсалма психологиясын, бұқараның мәдени тіршілігіменмен санаспушылық, білім мәселесіне мән бермеушілік фактілерімен жиі жүздесіп тұратын. Бұл жағдайдың бәрі оны барынша қынжылтты, жанын ауыртып, денсаулығына зиянын тигізіп отырды.

Ыбрай мектепте оқушы қазақ балаларының орыс тілін жақсы меңгеруіне және ой-өрісін кеңейтетін жалпы білім алуына зор мән берді және оқу бағдарламаларын осындай көзқарастар тұрғысында жасады. Қазақ халқының рухани дамуына қарсыларға бұл ұнай қоймады. Басшылық балаларға берілетін жалпы білім өлшемін азайтып, оның орнына қолөнерге бағдарлайтын сабақтарды көбейтуді талап етті. Оқыту уақыты көлемі өзгеріссіз қалуы керек болды. Алтынсарин бұл бағыт оқушылардың тілдік даярлығы мен сауаттылықты игеруіне зиянын келтіреді деген дәлел айтып генерал-губернатор ұсынысына қарсы шығады. Ол бұл мәселе жайлы досына былай деп жазған болатын: «Мен генерал-губернаторға келіспеушілік өтінішін беруге батылдық жасадым, ол ұсынған өзгерісер қырғыз училищелері көздеген басты мақсатқа – қырғыз балаларын орыс тілі мен қатесіз жазуға үйрету ісіне бөгет болар еді, онсыз да практика көрсеткендей, жалпыбілім беретін пәндер курсына уақыт берген жағдайдың өзінде қырғыз балалары орыс тілі мен сауаттылықты зор қиындықпен игеріп жүр» [7].

Осындай батылдық жасауы губернатор ашуын туғызып, оны өзінің сүйікті ісінен айырып, жер аударып жіберу қауіпін төндірді. Тек В.В. Катаринскийдің* араласуымен ғана мәселе реттелді.

Жоғарыда айтып кетілгендей, Ыбрай қоғам дамуындағы ескілікпен, отарлық саясат салдарларымен күрестің мәдениет жолын таңдаған күрескер. Әйтпегенде ол әлде қашан қызметінен қуылып қана қоймай, басқа – революцияшылар сияқты қоғамдық өмірден біражола шеттетіліп, шеткі аймақтардың біріне жер аударылып кете барған болар еді. Соның өзінде айналасындағы оған түсінікпен қарайтын азғана топтан басқа шенеуліктер оның қарқынды ағартушылық ұйымдастырушылық істеріне күдіктене қарады. Қазақ ортасында білімі бар сауатты адамдардың көбеюі мемлекеттің саяси стратегиясымен үйлесе бермейтін. Алайда жасалған бөгеттерді ол жергілікті билеушілердің ғана мүддесіздігі деп түсініп жүрді. Оны келесі бір үміт артатын адамына жазған хатындағы ой пікірінен де байқауға болады.

«Міне, қымбатты Владимир Васильевич, – деп жазады В.В. Катаринскийге хатында, – үкіметтің оларға соншалықты үміт артып, бұрынғы қырғыз билігін солардың қолына беріп қоюына қарамастан, дала әкімшілігінің халық біліміне қамқорлығының түрі осы. Ұсақ мүдделердің көлеңкесінде қоғамдық ұлы істің аяққа тапталуын айтудың өзі өкінішті. Одан әрі не боларын да білмеймін, шамасы жергілікті әкімшілік тарапынан ешқандай жақсылықты күтуге болмайтын сияқты» [8].

Ыбрайдың жан айқайын оқи отырып, мемлекеттік мүддені өз мәнінде атқаруға құлықсыз шенді-шекпенділердің кездесуі тек өткен ғасырлардағы патшалық Ресей жағдайына ғана тән емес құбылыс екенін аңғарасыз. Тәуелсіз Қазақстан елінің мақсатты істерін іске асыру барысында осындай құбылыс сирек кездеспейді. Басқаны қойып дәл осы халық білімі саласында. Мемлекеттің «100 мектеп, 100 аурухана» бағдарламасын іске асыруға, басқа да мектептермен балабақшаларға қатынасты бекітілген жоспарларды іске қосуға мемлекеттік бюджеттен қаржысы беріліп отырған жағдайдың өзінде жергілікті билік орындарының салғырттығы мен басқа да біз біле бермейтін себептердің нәтижесінде олар сапалы салынбайды. Екіншіден, бизнес-мердігерлер уақытында істі бітірмей, мемлекеттік бюджеттен қосымша

* Катаринский В.В. Ы.Алтынсариннің өмірі кезінде, одан кейін де 27 жыл бойы Оренбург оқу округында татар, башқир және қазақ мектептерінің инспекторы болып істеген азамат. Ол қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту туралы бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарын даярлаған. В.В. Григорьев, Н.И. Ильминский сияқты Ыбрайға жақсы ниет білдіріп, оның қызметіне қолдау көрсетіп келген тұлғалардың бірі. Авторлар.)

қаржы сұрауы дағдылы әдетке айнала бастады. Оқу жылы басталар шақта үш аусымда және құлағалы тұрған катерлі мектепте оқушылардың оқу ісін бастағаны туралы фактілер журналистердің көмегімен қоғамдық ортаның назарына жетеді. Мәселе мемлекет қаржысының жетпей жатқандығында емес, мемлекет ісіне жауапты шенділердің бәрінің бірдей ел алдындағы жауаптылығын өз дәрежесінде сезіне бермейтіндігінде, немқұрайдылығында. Бірқаралары үшін ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүруді сәтін де түсіп тұрады. Осыған қарап, Ыбрай уақытынан біржарым ғасырға жақын уақыт өткенімен әкімшілік қызметті алыпбарушылар арасындағы осындай керітартпалық дағдының өміршеңдік көрсетіп отырғанын байқаймыз. Ал ұлы демократ, ағартушы, ұстаз болса, өзі армандаған қазақ болашағынан мұндай келеңсіздіктерді кездестіруі ойламағаны анық.

Ал мектептерді өзінің «жеке меншік» пайдалы шарушылығына айналдырып, білім сапасы үшін істелуге тиісті қызметтік ісі атқаруды ойынан да әлдеқайда шығарып қойған директорлардың болып тұратыны да сізді таңдандыра қоймас. Жүздің бесеуі болғанның өзінде жүздеген өскелең жастың білімдік-мәдени, кәсіптік, карьералық болашағына балта шапты олар. Саны және құқығы жағынан заңдандырылған бақылаушы мемлекеттік жүйе шенеуліктері де ондай «қисық» фактілерді көре бермейді. Ы.Алтынсарин «тағылық», «адам мүддесіне қастандық» деп айыптаған жемқорлықтың білім жүйесінде тамырланып алған соншалықты, бірқатар білім шыққан жастар оның әдіс-дағдыларын жете меңгеріп шығып, оны өзінің қызмет бабына тапқырлықпен пайдаланудан тайынар емес. «Ұяда не көрсен ұшқанда соны аларсың» деген халық нақылы бұл салада белсенділік көрсетіп тұр. Осы жағдайлардың куәсі болып келе жатқан әлеуметтік орта ХІХ ғасырдағы Ыбрайдың жан дүниесін жаралап, халқы, елі үшін жасаған игілікті ісіне бөгет жасағандар әрекетін қалай бағалаламақ...

Оның сыртында өткен ғасырдағы білімсіз қара түнек ортасы емес, сауатты, білімді ХХІ ғасырдағы қазақ ортасы көз алдында көрініс беріп жатқан келеңсіздіктерді неге әлеумет болып қолға алып, бақылап, реттеп отыра алмайды? Қирағалы тұрған мектеп орнына мемлекет бөлген қаржыға салынып жатқан мектептің құрылыс жұмысын бақылау ойына да кірмей, жемқор мердігердің саналы түрде ұқсатпай, уақытында жұмысты бітірмек түгілі қаржыны қымқыруына жол беріп, немқұрайдылық жасап отырған әлеуметтік орта мен ата-аналар бейқамдығын түсінудің өзі қиын. Дәл осы сауатты, бірақ қоғамдық санасы кешеуілдеп жатқан әлеумет тарапынан көрсетіліп отырған немқұрайдылық психологиясы өрбіген жемқорлықтың негізгі себептерінің бірі. Бұл жағдай таза ауыз су, индустрияландыру өндірістерін дамыту, жастарды жат идеологиялар мен психологияландыру қорғау т.б. қоғам өркениеттілігіне тікелей қатысы бар мәселелердің шешілуіне тікелей қатысты. Мемлекеттің стратегиялық бағдарламалары мен шешімдері ел мүддесіне бағытталғанымен көптеген оны орындаушы субъектілердің мемлекетке көрсеткен қызметі сын көтермейді. Қазақ тарихындағы Ұлы тұлғалар ансаған заман ел басына туды, тек әлеуметтік сана мен мәдениет әлі ақсап тұр. Өкінішті әрі танымдық тұрғыда қызықты мәселе.

Осы тұрғыда Ыбрай Алтынсариннің он тоғызыншы ғасырдың ортасында, әлі крепостниктік тәртіптен шыға алмай отырған патшалық Ресей заманында «...бәрінен де қиыны халықтың қараңғылығымен күресу емес, үкімет қоғамның табысты тіршілігін қамтамасыз ету үшін тағайындалған білімді адамдармен күресу» [9] деген зор әлеуметтік-психологиялық күйзеліспен жазған ойы қазіргі қазақстандық қоғам үшін өзекті.

Екінші жағынан демократ ағартушыға мектеп, мәдениет, әділдік мәселесінде үнемі қазақ феодалдары мен мұсылман діни басшылығының қысым көрсетіліп отырды. Көрген қиындығы оның жүйкесін тоздырып, адами күйзеліске жеткізбей, денсаулығына зиянын тигізбей қойған жоқ. Осындай бір қиналысты шағында ол былай деп жазды: «Туған халқым үшін тағы бір қызмет жасаймын да, ғылыми-практикалық ақпаратқа негізделген білім кітабын жазамын да, шамасы қаруды тастауға тура келеді, өзім малшы болып туып едім, енді бірақола сол малшыға айналмақпын» [10]. Бірақ бұл кітабын ол баспадан шығарып үлгермеді, жүрек ауруы оны өмірден алып кетті.

Ыбрай мектеп ісін ауылдық қауымдастықтар, билік адамдары арасында насихаттай, мектептер мен мұғалімдік училищенің, қыздар мектептерінің ашылуы үшін қаржы жинай жүріп халықтың және қарапайым халықпен байлардың, билік адамдарының арақатынасын өз көзімен көріп, тереңінен танып білді. Сот жүйесінде қызмет ете жүріп бұл саладағы әділетсіздердің куәсі болды. Қазақтардың «бұратаналар», «жабайылар», «арттақалушылар» деп аталуын өзі қызмет еткен әкімшіліктер мен әскерилер арасынан жиі естуі оның жанына түрпідей тиіп, намысына тиетін. Білім ісі басшылығында жүріп, Торғай облысы бойынша халық училищелерінің инспекторы бола жүріп, халық біліміне деген әкімшіліктердің немқұрайдылығын, бұратана халықты сауаттандыруға ресми билік пен оның жергілікті билікті жүргізушілерінің барынша қарсы екенін, олардың қазақ халқын мәдениеттендіруге емес, керісінде, орыс және мұсылман миссионерлігін екпінді жолға қойып, діншілдікті қазақ даласына кең таратып, діни сенім күшімен илеп-

езіп отыруды көздейтінін әбден түсінді. Қалың қазақ ортасынан да оны қолдаушылар көп бола қойған жоқ. Дегенмен халық үшін жасаған жасампаздық еңбегі оны қауымдар арасында танымал етті, халқының ықласына ие болған елеулі ел азаматы етті. Прогрестік көзқарастағы билікке қатынасы бар орыс, қазақ азаматтары оның ісіне түсінікпен қарады, қолдады. Өз өмірінің мақсаты мен мәні еткен туған халқына білімділік пен озық мәдениет әкелу ісі жай ғана мектеп немесе орыс әдебиеті мен тілін оқыту мәселесі емес еді. Оның басты мақсаты – халқына («своим родичам») өзінің қоғамдық жағдайын өзі өзгерте алатындай деңгейге жеткізетін білімділік пен жоғары мәдениет, жоғары мәдениетке негізделген жоғары қоғамдық-әлеуметтік сана жеткізу. Бұл өзі тіршілік еткен ортада дауыстап айтыла бермейтін жүрегінің түбіндегі сыры болатын. Отаршылдық езгіден, таптық қанаудан, артқа тартқан қараңғылықтан туған елін алып шығудың Ыбрай тандап алған жолы осы еді. Басқадай жол оның қысқа өмірінде атқарып үлгерген істеріне біражола тосқауыл болған болар еді. Мемлекеттегі жағдайды сезімталдықпен, шынайылықпен сараптай отырып тандап алған күресі жолы оның даналығының дәлелі.

Патшалық билікті құлатпақ болып қолына қару алғандар мен террор жолымен билікті өзгертіп, демократия жолын орнатпақ болғандардың қай орыннан табылғандары белгілі. Сібір түрмелері, Ресейдің шет аймақтарына айдалғандар, өмірі қыршын болғандар. Бұл жолды тандағандар Ыбрай сияқты жалғыз да болмаған. Олар елеулі әлеуметтік топтар, бірлестіктер, жоғары әлеуеті ортаның өзгеше саяси көзқарастағы буындары. Олардың елеулі әлеуметтік базалары болған, саяси күрес әдісінің тактикасы мен тәжірибесін меңгерген. Демократия, әділдік жолындағы күреске бел буған, белгілі бір деңгейде бұқара мүддесін көздегендер. Ал Ы.Алтынсарин болса өзінің жалғыз-жалқы екенін, оның жағдайында ашық саяси күрес оның қолы емес екендігін жақсы түсінген, мүмкіндігін шындықпен өлшемдеген қоғамдық тұлға. Сол себепті кейбір оның өмір-тіршілігін зерттеушілердің «ол саяси күрес деңгейіне көтеріле алмады», «таптық қарама-қайшылықтың саяси қырын жете ұғына алмады» сияқты бағалаулары орынсыз деп түсінеміз. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның «Елдің жоғары дамуының, әлемдік бәсекеге төтеп беруінің басты алғышарты интеллектуалдық ұлт қалыптастыру» стратегиясын саяси мәнді стратегия емес деп кім айта алады? Қазіргі жаһанданушы әлем және әлемдік алпауыттардың ықпал аймағы үшін жанталасқан жарысы жағдайында мәселені қарудың үші емес, мемлекет халықтарының ақыл-ойы, интеллектуалдық күші мен атқарушы үкіметтің адамгершілікті ішкі және сыртқы саясаты шешеді. Басқа жолдар бүкіл адамзат үшін қатерлі жол. Ыбрай дәл қазір арамызда болса, ол тағыда білім, мәдениет, тәрбие мәселесін ең бірінші мәселе етіп көтерген болар еді. Өзінің туған халқынан, бұрынғысынша, білімділікпен, жоғары мәдениеттілікпен қоғамдық мәселелерді шешуді және өзі армандаған тәуелсіз қазақ елін қырағылықпен сақтап қорғауды сұраған болар еді.

Демократ Алтынсарин қазақ даласындағы әлеуметтік қарама-қайшылықтарды көріп, ішкі дүниесімен түйсініп, қарама-қайшылықты экономикалық жағдайды да бағдарлады. Адамды адамның қанауын жек көрді, өзінің қоғамдық-саяси пікірінде жасырып қалмады. Алайда, жоғарыда атап кеткеніміздей, ол еуропадағы революцияшыл ортадан алыста, Орыс державасының отары кеңістігінде, мемлекеттік қызмет бабында тіршілік етті. Ресейдің батысында болып жатқан идеялық, саяси буырқанулардан оны хабардар болмаған адам деп ешкімде айта алмайды. Ол күрестің өз мүмкіндігі шеңберіндегі қолайлы және болашақты мақсатын іске асыру үшін бірден-бір қолайлы жолын таңдады. Басқаша тілде, қоғамды өзгертудің резолюциялық емес, эволюциялық жолын таңдаған саясаткер. Қызыметі мүмкіндігін өз идеясын іске асыруға барынша тиімді пайдалануға тырысты. Өз еңбегінің алғашқы жемістері мен жеңістерін көрді де.

Мемлекеттегі саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты ол өзінің баспасөз беттерінде, қоғамдық орындарда айта алмаған пікірлерін тек сеніміне ие болған бірен-саран адами еңселі тұлғаларға ғана жазып, білдіріп отырған. Сол хаттың біріне назар салып көрелік.

«Қызмет барысында мен жиі қазақтармен шайқасып қаламын. Олардың қатарында өз туысқандарым да бар. Олар туралы көп білемін және көбін өте жек көремін. Менің қаталдықпен айтып отырғандарым Орданың қызмет атқарушылары. Олар адамгершіліксіз, ұятсыздықпен қазақтарды тонауда, барын тартып алуда. Кедей, қорғаусыз қойлар өздерін еш қарсылықсыз қасқырлар жемтігіне беруде. Менің жұмысым болмасада, оларға қарап менің жаным ауырады, өте қатты ауырады» [11].

Біздің кейбір отандық тарихшыларымыздың кейбірінің елдің Ресейлік отарлық пен советтік Орталық режиміне тәуелділіктеп босап шығып, саяси бостандық алған мемлекет болып құрылуы жағдайында қазақ ортасына қатынасты мәселелерді біржақты бағалап кететін жайлары кездеседі. Бидің де биі, ханның да ханы болған. Бай мен кедей болып жарылып отырған әлеуметтік қабаттар да болған. Тайпа, Ру, Жүз болып бірігу ұланғайыр территориялық кеңістікте топтасып, үйірлесіп тіршілік етуге зор ықпалын тигізгені рас. Қазіргідей біртұтас қуатты мемлекет, басқару, ұйымдастыру жүйесі мен байланыс жолдары мен технологиялары болмаған уақыт үшін ол маңызды әлеуметтік-саяси құбылыс болған. Бірақ өткен

шындықты асыра бағалап, қазақ тарихында болып келген әлеуметтік-таптық қайшылықтарды көлеңкелеп көрсетуден ешкімге келер пайда жоқ. Әсіресе қазіргі заманда, қазақстандық халықтың әлеуметтік-таптық жіктелудің жаңа замауи құбылысының қойнауында отырған жағдайында. Өткен ғасырларда өмір сүрмеген біздер үшін Ыбрай, Шоқан, Абай сынды ұлыларымыздың көріп білген шындығы-шындық.

Осы тұста әлеуметтік-тарихи ұлылардың жазған хаттары туралы біраз пікір білдіре кетуді жөн көрдік.

Қоғамтанушы ғылымдарда «Академиялық жазу» деген ұғым бар және оның жазылуы бар. «Академиялық» деген ұғым, біздің түсінігімізше, ғылыми құндылығы бар, ғылыми негіз, ғылыми зерттеу, ғылыми жұмыс деген мазмұнға саяды. Танымдық сипаты мен мазмұны бар, әлеуметтік мәнді мәселелерді қозғап, оны ой толғау өзегіне алған, әлеуметтік қатынастардың қырларын көрсетіп баяндаған хаттар, сөзсіз академиялық жазудың өзіндік жанры болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда Ыбрай Алтынсарин ғылым үшін маңызды осы жанрдың түрін кең қолданған. Осы жанр оның қоғамдық ойын, пікірін білдірудің, өмірлік шындықтарды сипаттап көрсетіп берудің, адамаралық қатынастардың қыр-сырын ашып баяндаудың (осылай болады деп ойламады да) негізгі бір құралы болды. Осындай жанрды құралы етуге оның өміртіршілігі ортасының өзіндік ерекшеліктері алып келді. Қоршаған ортасында трибунадан, көпшілік назарына түсетін басқа ақпарат құралында өз пікірін жария етуге болмады, әйтпегенде оны қабаттасқан билік ұстаушылар отасы оқытушылық және білім инспекторы қызыметінен айыратыны сөзсіз еді. Өзінің қоғамдық көзқарасын негізінен астарланған, әңгімеге айналдырған формада шығармалары мен оқулықтарында жазады. Оқушыларға сабақ, тәрбие болсын деп енгізді. Айталық, зерттеуші А.С. Ситдыковтың жазған кітабында Ыбрайдың мына бір шумақтары келтірілген:

*«Хан, не зная правды, чинит насилие,
Знай, государь, придет час возмездия,
И тот, кого ты обидел, доберется до тебя» [12].*

Мазмұнына қарағанда Ыбрай оны Махамбет Өтемісовтың өлеңдерінен, махамбеттік үнімен оқулыққа енгізіп келтірсе керек. Ол өз ойындағыны пікірі сәйкес келетін басқа авторлар тілімен келтіру тәсілін қолданған. Тағы бір дәлел, кедейлерге деген жанашырлық сезімін ол ақын Кудеридің тілімен баяндаған:

*«Господин, господин! – заставлял ты везде повторять,
Сам старался до нитки меня, бедняка, ободрать.
Ей богач! Как у всех, жизнь твоя быстротечно пройдет,
И бедняк тебе справедливого судью найдет,
Будет день-день рзбора всех жалоб» [13].*

Келтірілген өлең жолдары Ы.Алтынсариннің өзінің де көзқарасы мен әлеуметтік-саяси ой-пікірін бейнелеп тұр. Сол себепті іріктеліп алынған, оқулыққа енгізілген материалдар.

Аталған шумақтарын арнайы іріктеп алып оқулық мазмұнына енгізуі оқып жүрген жастарды сол кездегі қоғамық шындықтармен таныстыру, оларды әділ, шыншыл болуға, айналасындағы әлеуметтік құбылыстарды дұрыс бағалай білуге, халық, кедейлер мүддесіне түсінікпен қарауға тәрбиелеу. Әрі демократ педагог білім саласындағы патриоттықпен, халқына деген шексіз сүйіспеншілігімен атқарып жүрген іс-әрекетіне өзінің бөгет болмауын көздейді. Өз тактикасы өзіне де ұнап тұрған жоқ. Алайда басқа шара да жоқ. Ыбрайдың: «Мен, бейімсіз, бағына салуды білмейтін қазақ, қажеттілікке байланысты белгілі бір айлалы адамның рөлін ойнай бастадым» деп жазуы осының айғағы [14].

Бірде Ыбрай өзінің сенетін досы Николай Ильминскийге өз ағайындарымен болған бір уақиға туралы қызықты хат жазды: оның екі немере туыстары болыс басқармасы қызметіне таласады. Бәсекелі күрес болыс тұрғындарының екі жарылуына алып келеді. Екі ағайындылар араздығынан басталған бұл дауамай болыс халқының да екіге бөлініп күйзелуіне әкеледі. Ақыры халық аталған болыстыққа білім инспекторы ретінде қызмет бабымен келген Ыбрай Алтынсариннен ақыл кеңес сұрауға мәжбүр болады. Ал ағайындары болса халық ұстазының татуластырмақ болған әрекетіне көнбейді. Арам талас, ұрыс-жаңалға бой алдырған екі феодалдың райларынан қайтпайтынына көз жеткізген Ыбрай халыққа басқа бір үшінші адамды болыс бақармасы етіп сайлауды ұсынды. Қарсылас жақтар солай жасады да. Нәтижесінде феодал туысқандары мен жергілікті әкімшілік өкілдері оған әртүрлі жалалар жауып жоғарғы басшылықтарға өтініш жаудырды. Тіпті оны үкіметке қарсы шығушы революционер социалист, халықты бүлікке бастаушы деп жала жабады. Білім министрлігіне шағымданған хаттар да түседі. Ісі сотқа дейін жеткізіледі. Сол себепті Басшылық оны алыстан шақыртып алып тергеу жүргізеді. Алтынсаринге еш негізсіз арнамысына тиетін іске қатысты болып, түсініктеме беріп, өзінің кінәсіздігін дәлелдеп шығуға тура келеді. Әйтеуір, жұмысынан босатылмай, айыптаушылар талап еткендей Торғай өлкесінен қуымады. Білім беруді ұйымдастыру ісін жалғастыру жұмысы мүмкін болып қалдырылды [15].

Бұл ақпараттан біз ағартушы күрескердің феодалдық кертарапшылықтар, пасық мінез атқамінерлермен, қазақ даласын отарына айналдырған ұлы державаның билікшіл өктемдігімен, бас көтерген көкірегі ояу азаматтарды әлеуметтік-психологиялық қорлауымен үнемі бетпе-бет келіп, халқының білімді,

демократиялық болашағы үшін күресіне белшесінен бата жүріп, әрдайым өзінің жалғыздығын сезініп өткенін байқамыз. Бұл жиырмашыншы да мыңжылдық емес, әлі қоғамдық қатынастардың ескілігіне батып жатқан онтоғызыншы ғасыр болатын. Осындай тарихи жағдайда толық емес орта білімі ғана болғанымен өзіндік ізденісі мен өмірден тоқығанын интеллектуалдық қуаттылықтың қайнар көзі еткен ірі қоғамдық тұлғаның пайда болуының өзі таңдандыратын жағдай. Біз осы тұста адамның өзіндік ізденісінің тұлғаның қалыптасуының шексіз мүмкіндігі екеніне сене түсеміз. Бірақ білім мен ізденіс те жеткіліксіз. Өзінің ой жүйесі мен мақсатты ісіне тағылықпен қараған қоршаған ортада тарихи ізгілікті іс атқару тек ерекше әлеуметтік мінезі бар адамның ғана қолынан келді. Ондай мінез Ыбрайға оның шыншылдығымен, танымдық сергектігімен, зор әлеуметтік сезімталдығымен және болашаққа бағдарлану қабілеттілігімен келді. Ол бақылау, бағдарлау мүмкіндігі жоғары тұлға. Қоршаған қоғамдық тұманды ортада саралы жолын таба білді, жалғыз бір өзі ғана қазақ даласына еш уақытта сөнбейтін, ешкім сондіре алмайтын мәдениет пен жоғары патриоттық рух сәулесін төгіп үлгерді. Шынайы патриоттық, елін, халқын сүйе деп осыны айт! Қоғамдық ісі барысында тар жол тайқақ кешіп киналса, жеке адамдарды қойып, ресми биліктің қыспағында жүріп жаны жараланған шақтарда да оның аузынан «менің халқым», «туған халқым үшін» деген сөз түскен емес. Отарлау саясатына қарсы, халықты бір емес, екі жақты қаналушылыққа қарсы жұдырығымен, қолға қару алуымен емес, ақылмен, жоғары санасымен, интеллектуалдық күш-қуатымен күресті. «Білімді мыңды, білімсіз бірді жығады» деген осы болар. Ол тек балаларды ғана оқытып тәрбиелеп қойған жоқ, айналасындағы билік пен байлық иелерін де тәрбиеледі. Оларды «жабайлықтан» шығудың, қоғамдық қатынастың артта қалуынан шығудың жолы білім мен озық мәдениетте екенін үйретті. Халық арасында тек мал шарушылығымен шұғылданып қоймай, біртіндеп отырықшылыққа да бет бұру қажеттігін насихаттады. Ресми үкіметтің діндерді халық арасына тықпалауынан негізгі көздеген мақсатын түсіндірді. Басқа халықтардың озық мәдениетінен үйренуге шақырды әлеуметті ортасын. Мәдени байланыстың халықтар арасындағы байланысқа негіз болатынын өзі ғана түсініп қойған жоқ, кең насихаттады. Өзінің тікелей қатынасымен, ұйымдастыруымен ашылған зайырлы мектептердің осы істерді атқаруға негіз салатынына сенді. Ыбрайдың өз идеялары мен мақсатының болашақта іске асырылуына сол мектептер түлектерінің зор үлес қосатынына сенімі жоғары болды. Сенімділік берген негіздің бірі – Ұлы ұстаздың өз ойымен жазған оқулықтары, оқу-тәрбие құралдары. Оқулық шіне аяқордың ой өрісі, әлеуметтік сезімі, болашақты болжауы салынды, оқулықтар мазмұнынан оның күтілген жарқын, өркениетті қоғамын аралап жүрген жүрек соғысы естіліп тұрды.

Халықта «Жалғыз ағаш орман емес» деген нақыл сөз бар. Иә, Ыбрай Алтынсариннің әлеуметтік тұлғасы оны сол уақытта қоршаған адамдық ортадан бой көтеріп шыққан Жалғыз ағаш етті. Алайда ол болашақ орманның тұқымын сеуіп үлгерді. Бүгінгі Қазақстан алтынсариндер орманы алаңы деуге болар. Білім мен мәдениет ісіне Ыбрай сияқты жан-дүниесімен, ел мүддесі тұрғысында шын ықпалымен еңбек етіп жүрген ұстаздар да, қоғам қайраткерлері де бар. Олардың алдынан шығатын қиындықтар да аз бола бермейді. Қиындықтардың да өзіндік сипаты мен сырлары бар.

Дегенмен, Ыбрай өзінің жоғары мәдениеті мен жалпы адами қасиеттерінің арқасында біржақла жалғыз да болған жоқ. Қысыптаян шақтада қол үшін берген білікті, жоғары мәдениеті жандар оның өмір-тіршілігінің мәнді бола түсуіне ықпал етті, сүрініп құлап кетпей, алға жылжи беруіне рух берді. Олардың алғашқы жоғарыда аталды. Дегенмен, ұлы ойшыл пікірлерін жасырмай назарына ұсынып, жан-дүниесінің толған-ныстарымен бөлісіп келген Николай Иванович Ильминскийдің азаматтығын атап айту шарық. Егер оған деген жылы ықласы, адам, әріптес ретіндегі сенімі болмаса біз үшін әлеуметтік-тарихи дерек қоса болмай отырған хаттар жазылмаған болар ма еді. Ең бастысы, бізге, келер ұрпақтарға ол хаттар, шынайы дерек көздері ретінде жетпей қалуы да мүмкін еді. Н.Ильминскийдің ол хаттарды танымдық аяқарат көздене айналдырғаны, Ұлы тұлғаның өмір-тіршілігінен осылайша хабарлар еткені үшін айтар алғыс пен ризашылық сезімі мол. Екі азаматтың достық қатынастары «әртүрлі ұлттар азаматтары сыйласымадылығы негізінде екі жақтың білімдік-мәдени теңдігі» жатады деген тұжырымның қай заманда болса да өзекті екенін байқатады. Ресей патшалығы үкіметтің бұратаналар арасындағы сенімді өкілінің бірі болып тұрып, Ильминский неге Ыбрайға құрметпен қарады, неге оның жазған хаттарын әлеуметтік мәнді құндылықтар деп санады, неге оны ғылыми-практикалық еңбек құбылысына айналдырды? Себебі Алтынсарин осы үшін тек үкімет жарлығын біліктілікпен атқарушы болған жоқ. Әріптесі оның тұлғасынан прогресс үшін, халық мүддесі үшін күресушіні көрді; ержүрек қайтпас қажырлы, сөзі мен ісі бір-біріне қайшы естіменің азаматты көрді; білім мен мәдениетті, кәсіби біліктілікті көрді; бір бейнесіне сол уақыт адамдарында кездесе бермейтін шынайы адами қасиеттерді топтастырған тарихи тұлғаны көрді. Осы түсінік оның Ыбраймен достық қатынаста болуына, зор құрметпен және ықпалмен ол туралы кітап жазуға алтын келді. Адам өркениеті үшін маңызды іс жасатты.

Алтынсариннің жеке тұлғасының өзі тәрбие мектебі болып тұрды. Оның жазған танымалы ақылметпестері-

нің қазақ даласы мен халқына деген көзқарыстары өзгерді, оның туған елі ортасына құрметпен қарай бастады. Ел арасына шығып қазақтың әдет-ғұрпын, тіршілік дәстүрлерін танып білуге қызықтырды. Тіпті Ильминскийдің досының көмегімен қазақ тілін үйренуге де талпыныстар жасады. Тілмәштің көмегімен емес, өзінің қазақтармен сөйлесікісі, сол арқылы оған жақын келуге ұмтылыс жасады. Аталған жайдың өзі Ыбрайдың ағартушылық қызметінің жан-жақтылығын, ондай адамдардың тек қызметі ғана емес, әлеуметтік тұлғасының өзінің айналасы үшін тәрбиелік мәні зор Мектеп болатынына сенімімізді арттыра түседі. Тіпті мұндай тұлғалардың ісінің көпшілік алдында талқыға түсуінің, ісінің сотта қаралуының өзі кері әсермен аяқталады. Процесске қатысушылардың өзі үлкен сабақ алып шығады. Оған «Киргизская степная газета» бетінде Ыбрайдың қайтыс болуымен байланысты жарияланған мына бір пікір де куә бола алады: «Партиялық күрес жағдайында қазақтар кінәсі жоқ белгілі тұлғаларға қара күйе жағуға қаржысы мен күшін салуға ұялмайды. Осылайша марқұм Алтынсаринге, ар-ұяты барынша таза адамға, бар күш-жігерін салып, өмірінің басым бөлігін өз халқы үшін, өз қаржысы мен денсаулығын аямай еңбек еткен адамға, сайлау барысында істі бейбіт жолмен шешуге ақыл-кеңес бергені үшін ғана кір тастар лақтырылды» [16]. Өзі өмірден өткеннен кейінгі қоғамдық ойдың бір көрінісі осындай.

Ыбрайдың қазіргі қазақстандық қоғам үшін сабақ болар басқада бірқатар қоғамдық ойлары бар. Соның бірі дін мен діни сенімге байланысты. Патшалық Ресей тұсында «бұратана» деп аталып кеткен отарлаған аймақтар халқын христиан және мұсылман діндерімен діндарландырып, сананы бейімдеп бағындырып алу арқылы ықпалын еркін өткізу саясаты, оның қарқындылығы туралы жоғарыда баяндалған болатын. Сондай замандарда өмір сүрген ғалымның, қызметкердің, қоғам қайраткерлерінің осындай психологиялық ағыстан біражола сырт қалуы мүмкін болмаған. Батыста және олардың отарланған елдеріндегі жағдайлар да осылай болған. Ал Ұлы ұстазға тән бір ерекшелік, табиғаттан жоғары тұрған құдретті күшке сенімнен біражола тыс тұрмағанымен, зайырлы мектептердің дамытылуын медреселер оқытатын діни схоластикадан балаларды аман сақтаудың бірден-бір жолы ретінде бағалады. Оқушылар арасына мистикалық, идеалистік көзқарастың енуін құптамады. Мектеп оқушылардың дүниеге деген шынайы практикалық көзқарасын қалыптастыруы керек. Осы ойын білдірген кезекті хатында ол былай деп жазды: «Билігіндегі халықтарды адамгершілік және экономикалық дамыту үкіметтің мүддесі болуы тиіс, кешіктірмен қырғыз Даласында орыс-қазақ мектептері дамытылса ол татарлық ілімдерді ығыстырып шығара алмағанның өзінде, халық дамуына тежеу болып отырған керітартпашылық көзқарастарға қарсы келе алатын күшке айналар еді; қырғыз халқының әліде жойылып кетпей сақталып келе жатқан, өмірдің өзінің практикасынан алынған дәстүрлерін діндердің ықпалынсыз жеткізуге мүмкін болып, халықты адамгершілік іріп-шіруге жібермеген болар еді» [17].

Қазіргі жастар арасындағы жазықсыз адамдарды қырып-жоюға барған жанкештілікті, халықаралық және ішкі террорлық іс-ірекетке ынта-жігерімен қатынасушылардың табылуын, әрқелкі діни культтар мен секталардың психологиялық тұтқынына түсіп, отанын азамат ретінде қорғаудан бас тартуын, шынайы өмірдің сұраныстарын емес, «о дүниенің» сұраныстарын басты құндылығына айналдыруын, заңды және тәуелсіз мемлекет орнына мистикалық ілімге негізделген халифат орнатып, елді орта ғасырға қайта алып келгісі келетіндерді адамгершілік іріп-шіру демей, не деуге болады. Өкінішке орай, көзқарастық адасуға ұрынғандар тек жастар арасында емес, ғылыми және саяси ортада да ақыл есін идеализмге алдырғандарда баршылық. Осындай қауымдастықтың Қазақстан деп аталатын өркениетті елдің түбірімен құрып кетуіне мүдделі халықаралық және ішкі күштердің сүйенетін әлеуметтік базасы. Сол үшінде ондай қозғалыстар жасырын-жабық қаржылық, психологиялық, ақпараттық, техникалық жан-жақты қолдауға ие болуда. Діни схоластиканың мектеп, білім институттарының ішінен әрекет етуі, егер бұл жағдай әлеуметтік бақылаудан шығып кетсе, жақын болашақтағы салдары Ұлылар арман еткен өркениетті қазақ елінің алдын кесуі мүмкін.

Ыбрай қазақ даласы тарихындағы өткен уақыттың шындығы емес, әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-мәдени ілімдері мен жоғары патриоттық рухы арамызда жүрген ұлы ойшыл және ұстаз.

1 Тәжсин М. *Ұлттық тарихи жадыны сақтап қалу – өз-өзіңді сақтап қалудың жалғыз жолы* // «ҚАЗАҚ» газеті, 21-28 маусым, жұма, 2013, №25-26.

2 *Қазақ хрестоматиясы*. - Орынбор, 1906; *Мәктубат*, - Қазан, 1896, 1899; *Киргизская хрестоматия*. - Оренбург, 1879, 1906.

3 *Ыбрай Алтынсарин. Шәкәрім Құдайбердіұлы / Бас ред. Б.Аяған*. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. - 632 бет.

4 Ильминский Н. *Воспоминания об И.А. Алтынсарине*. - Казань, 1895. - С. 258-259.

5 *Алтынсарин Ы. Киргизская хрестоматия*. - Казань, 1879. - С. 98.

6 *Бұл да сонда*.

7 Ильминский Н. *Воспоминания об И.А. Алтынсарине*. - Казань, 1895. - С. 260.

8 Бұл да сонда. - С. 296.

9 Бұл да сонда.

10 Бұл да сонда.

11 Бұл да сонда. - С. 225

12 Ситдиқов А.С. Педагогические идеи и просветительная деятельность И.Алтынсарина. – Алма-Ата, 1949. – С. 61.

13 Алтынсарин И. Киргизская хрестоматия. - Казань, 1879. - С. 77.

14 Ильминский Н. Воспоминания об И.А. Алтынсарине. - Казань, 1895. - С. 242.

15 Бұл да сонда. - С. 257-258.

16 Казакбаев К. О киргизском народном суде. // Киргизская степная газета, 1894, №46.

17 Ильминский Н. Воспоминания об И.А. Алтынсарине. - Казань, 1895. - С. 271-272.

Резюме

В статье рассматривается роль Ы.Алтынсарина в развитии просвещения, культуры, патриотизма, социально-политической жизни казахского народа. Вместе с тем уделено внимание воспитательной работе Ы.Алтынсарина среди казахского населения.

Summary

In article Y. Altynsarin's role in development of education, culture, patriotism, socio-political life of the Kazakh people is considered. At the same time the attention to Y. Altynsarin's educational work among the Kazakh population is paid.